

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-2-78-81>

УДК 7:087.5(477)"196/198"

Михалевич В.В.¹, Братусь І.В.², Гунька А.М.³
Київський університет імені Бориса Грінченка

ІСТОРИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ МИСТЕЦТВА ДИТЯЧОЇ КНИГИ 60-80 РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ В УРСР

Анотація. У статті доводиться, що в українській дитячій книжці 60-80 років ХХ століття склалися традиції, що історично постійно розвивалися та збагачувалися у руслі основних тенденцій як вітчизняного мистецтва, так і мистецтва інших країн. Але головною базою розвитку дитячої книги в Україні, не дивлячись на культурні, політичні та економічні процеси, залишалася народна творчість, що не загубилася завдяки національній свідомості творців дитячої літератури. У статті аналізується основні тенденції розвитку дитячої літератури України 60-80 років ХХ століття, творчість провідних українських дитячих поетів та письменників, майстрів книжкової ілюстрації для дітей у широкому історико-культурному контексті.

Ключові слова: дитяча книга, радянська дитяча література, видавництво, ілюстрація, автор.

Mykhalevych Viktor, Bratus Ivan, Gunka Anna
Borys Grinchenko Kyiv University

HISTORICAL AND CULTURAL ANALYSIS OF THE ART OF THE CHILD'S BOOK 60-80 YEARS IN THE USSR

Summary. The article proves that the Ukrainian children's book of the 60-80s of the XX century has developed traditions that have historically evolved and enriched in line with the main trends of both domestic art and the art of other countries. But the main basis for the development of children's books in Ukraine, despite the cultural, political and economic processes, remained the national creativity, which was not lost due to the national consciousness of the creators of children's literature. The article analyzes the main trends in the development of children's literature of Ukraine in the 60-80 years of the XX century, the work of leading Ukrainian children's poets and writers, masters of book illustration for children in a wide historical and cultural context. In the article we try to prove that the Ukrainian children's book of the 60-80 years of the XX century has developed traditions that have historically developed constantly and enriched in line with the main tendencies of both domestic art and art of other countries. However, despite the cultural, political and economic processes, the basic basis for the development of children's books in Ukraine remained the folk art, which was not lost due to the national consciousness of the creators of children's literature. Illustration plays an important role, it is like music for a song. The child will not perceive plain text, she thinks not verbally but figuratively – line, color, size. The child begins to know the world with his feelings, and later this experience makes sense. Therefore, the children's book should be considered comprehensively. It can be stated that despite the censorship oppression and the imposition of an ideological program, during the 60-80s of the XX century the Ukrainian children's book was based on creative mastery of national traditions. There are both professional qualities of poets and artists of the European school as well as folk traditions. Poets and writers often turned to eternal values, bypassing the norms of education in the socialist camp. These appeals to nature, friendship and sometimes something very small hinted at love for his native Ukraine. Creativity of leading children's illustrators demonstrates individual approaches to mastering national traditions of folk art, searching for expressive and accurate figurative interpretations of literary works and understanding of child psychology.

Keywords: children's book, Soviet children's literature, publishing, illustration, author.

Постановка проблеми. Зрозуміло, що книга тривалий час відігравала одну з основних місць у розвитку особистості. Особливо це стосується дитячої книги, бо дитяча особистість формується саме на тлі тих книжок, які читає дитина або розглядає. Зараз в сучасній Україні спостерігається велика кількість дитячої літератури. Особливо приємно, що ця література виглядає пристойно і видається українською мовою. Таким чином в дитину з малку закладається любов до рідної мови та художній смак.

Коли ми бачимо сучасну архітектуру або цікавий автомобіль, іноді хочеться простежити історію будівництва цієї архітектури чи розробку моделі автомобіля. Тобто які стилі в архітектурі, або моделі автомобільної промисловості передували сьогоднішнім прикладам. Так само відбувається із книгою і особливо з дитячою. Що вплинуло на розвиток або занепад дитячої книги в Україні, яка ситуація була на книжковому ринку країни у конкретний час, який вигляд мала дитяча література і як він розвивався? Ми хочемо простежити історію розвитку дитячої книги в радянський період,

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4847-5833>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8747-2611>

³ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4455-1640>

а саме у 60-80 роки ХХ століття. Це дасть нам розуміння звідки йдуть традиції в сучасній дитячій книзі і допоможе проаналізувати той досвід, частина якого залишилася, а від частини якого довелося відмовитися книговидавцеві при створенні сучасної української дитячої літератури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовне дослідження теми дитячої літератури у ХХ столітті ми знаходимо у праці Н.М. Верниґори «Література для дітей у ХХ столітті: жанрово-тематичний аспект». У праці Т. Горяєвої «Политическая цензура в СССР 1917-1991» ми знаходимо необхідну інформацію про функціонування системи того часу по відношенню до митців.

Для розуміння радянської дійсності мають значення праці Ганкіної Елли Зіновівни. Вона в 1963 році захистила кандидатську дисертацію на тему дитячої ілюстрації. В ній акцент робився на «формування принципів реалістичної ілюстрації для дітей». Вже в пізніші часи вона зробила інші акценти – в надрукованій у 1998 році роботі в Єрусалимі в назву винесений «справжній» посил – «Для серця і розуму». Але вже в часи перебудови дослідниця розглянула широкі тло формування дитячої ілюстрації – в роботі «Дитяча книга вчора і сьогодні» вона сформулювала наступні напрямки дослідження:

- З історії дитячої книги.
- Дитяча книга в Англії.
- Німецька ілюстрація.
- Епоха модерну.
- Сучасна книга для дітей.
- Хто ілюструє дитячі книги?
- Книжка-картинка як предмет мистецтва.
- Питання до ілюстратора.
- Як я ілюструвала «Мюнхгаузена».
- Книжкові колекції в США і Європі.
- Художники різних континентів.

В представлених напрямках дослідниця поєднала теоретичні та практичні знахідки.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У статті ми намагаємося довести, що в українській дитячій книжці 60-80 років ХХ століття склалися традиції, що історично постійно розвивалися та збагачувалися у руслі основних тенденцій як вітчизняного мистецтва, так і мистецтва інших країн. Та основою базою розвитку дитячої книги в Україні, не дивлячись на культурні, політичні та економічні процеси, залишалася народна творчість, що не загубилася завдяки національній свідомості творців дитячої літератури.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є проаналізувати основні тенденції розвитку дитячої літератури України 60-80 років ХХ століття, творчість провідних українських дитячих поетів та письменників, майстрів книжкової ілюстрації для дітей у широкому історико-культурному контексті.

Виклад основного матеріалу. Звичайно, що в радянський час були різні періоди. Нас цікавить стан дитячої книги в Україні другої половини ХХ століття (60-80 роки), бо на наш погляд, цей період знаменується оформленням неповторного, саме українського формату дитячої книги, що відкриває перспективи розвитку дитліту у новому столітті. Зрозуміло, що дослідити дизайн книги не беручи до уваги зміст і на-

впаки – неможливо. Будь-яке оформлення є вторинним відносно ідеї, тобто змісту книги. Дизайн книги вважається вдалим, коли він загострює ту ідею яку показує, рекламує. Але в літературі для дітей все не так просто. Ілюстрація відіграє найважливішу роль, вона як музика для пісні. Дитина не буде сприймати голий текст, вона мислить не вербально а образно – лінія, колір, розмір. Дитина починає пізнавати світ своїми відчуттями, а в подальшому цей досвід осмислює. Тому дитячу книгу потрібно розглядати комплексно.

Щоб дослідити якою творилася дитяча література, потрібно зрозуміти умови видання у радянську епоху.

Після постанови ЦК КПРС «Про цензуру» (1965 р.), а особливо після вводу військ СРСР у Чехословаччину (1968 р.) КПРС взяла курс на часткову реставрацію тоталітаризму. На будь-яку літературу в радянський час розповсюджувалася цензура. Для того щоб надрукувати книгу потрібно було пройти процедуру дозволу від цензорів. В «сімдесятих» піддається частковому перегляду сам цензурний апарат. Радянська влада почала відходити від принципу «піраміди» (вищою точкою цієї «піраміди» вважався ідеологічний відділ Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу та підпорядковані йому Головліт і Комітет державної безпеки). Саме в ті роки відбулася своєрідна децентралізація системи: деякі функції Головліту перейшли до інших контрольних інститутів, таких, як творчі Спілки — Спілка письменників СРСР і відповідні її національні філії у республіках), Спілка журналістів, Спілка композиторів, Спілка художників, Спілка кінематографістів та інші [1].

Подібні зміни торкнулися й дитячої книги. Твори могли бути надруковані лише за згодою відповідних органів, а ілюстрації художника повинні були пройти таку саму процедуру цензурування. Звичайно, що такий порядок не міг не відобразитися на змісті та оформленні дитячої книги. Були складові, які повинні були бути обов'язково присутні у дитячій радянській літературі, або навпаки в жодному разі не повинні були потрапити у руки маленькому читачеві.

Були автори, які в принципі були під забороною. В основному на полиці шкіл та бібліотек потрапляли твори письменників ідеологія яких не суперечила основному «курсу». Це не могло не вплинути на якість книги.

При загальному контролі художньої літератури, в дитячій була велика перевага для митців. Основні моральні цінності – любов до батьків та рідного краю, дружба та вірність, краса та гумор, були незмінні протягом століть і залишалися актуальні при будь-якому режимі. Тому багато талановитих художників та письменників проявляли себе на ниві дитячої книги.

Ми не можемо повністю погодитися з М. Верниґорою, яка у статті «Література для дітей у ХХ столітті: жанрово-тематичний аспект» констатує, що загалом друга половина ХХ століття позначена певним занепадом літератури для дітей, і літературного процесу взагалі [2]. Занепад можна більш точно відносити до пізніших періодів, точніше «дев'яності» – період соціально-економічних потрясінь. Безумовно, що комуністична система в Україні зникла з набуттям Незалежності,

але дитяча література зазнала саме фінансового тиску – ринкова економіка ще не була побудована, а планова вже зруйнована. Інформаційна доступність співпала з економічною скрутою.

Попри певну схильність до русифікації книжок в УРСР та цензурних обмежень саме дитяча література не зазнавала значних корегувань – її адресат не мав значної ідеологічної заангажованості. Тому до дитячої літератури звернулися шістдесятники, що бачили у цьому жанрі хоч якось реалізуватись, а не писати увесь час в шухляду.

У період шістдесятих на початку сімдесятих можна відзначити таких митців, а саме: казки, оповідання та повісті Григора Тютюнника («Климко», «Вогник далекого степу», вірші Андрія Малишка (окремі з яких стали хрестоматійними – «Помогай», «Чому чапля стоїть на одній нозі», «Ніколи не хвались» та ін.), Василя Симоненка («Цар Плаксій та Лоскотун»), Миколу Вінграновського (повісті «Первінка», «Сіраманець»: оповідання, казки, численні вірші), також твори Михайла Стельмах («Гуси-лебеді летять»). Твори цих письменників підносяться над сухими приписами й регламентаціями, що існували на той час в літературі [2].

У жанрі літературної казки для дітей вишшли твори Юрія Яриша («Лебедина казка»). Постійно для дітей працювала Наталія Забіла («Веселим малюкам: Вірші»), М. Пригара («Байбак-мандрівник»), М. Познанська («Всьому свій час: Поема для дошкільного віку»), В. Нестайко («Теодори з Васюківки») [2].

Починаючи з кінця сімдесятих років і впродовж вісімдесятих років література значно оновлюється – до «нової хвилі» відносяться мариніст і поет-пейзажист Анатолій Качан («Зелений промінь: вірші»), видатна поетеса Ліна Костенко (маленьким читачам адресований її твір «Бузиновий цар»), гуморист Грицько Бойко («Збірник пісень на слова Г. Бойка «Соловейко»), поетеса з тонким чуттям гармонії Ганна Чубач («Йшла синичка до кринички»), Анатолій Камінчук («Прапорець»), а з повістю «Суперклеї Христофора Тюлькіна, або Вас викрито здавайтєся» А. Костецького до літератури для дітей входить новий жанр – дитячий детектив [2].

Ми можемо спостерігати, що не зважаючи на ідеологічну заангажованість радянської літератури кожний письменник намагався виробити і розвинути власний стиль. Для розуміння цього процесу спробуємо звернутися до деяких конкретних прикладів.

Дитяча література 70-х років розвивалася під знаком неписаного правила, за яким вважалося, що читання трагічних творів шкідливе для дитячої психіки. В. Близнець порушив це правило в багатьох своїх творах. Письменник наполегливо культивував трагічний конфлікт в українській літературі для дітей, наголошуючи цим на необхідності говорити з юним читачем про найважливіше – життя і смерть, правду й кривду, любов і ненависть.

Саме Л. Забашта не працювала спеціально в дитячій літературі, але її внесок в неї є незаперечний. Поетеса зуміла донести до малих читачів красу і велич рідної землі.

Хочеться навести ще одного представника дитячої літератури – Романа Завадовича, який тво-

рив у еміграції. Р. Завадович створив для дітей й нині актуальні твори для юних адресатів, що відтворюють тонке розуміння особливості дитячої психіки. До творів письменника належать поеми, вірші, оповідання тощо. Найбільш знанні: «Казка-вігадка, смішна про ведмедя-ласуна» (Торонто; Нью-Йорк, 1966), «Про двох цапків. Дві кізочки» (Торонто; Нью-Йорк, 1968), «Марушка-Чепурушка і Лесь-Побігдєсь та інші веселі оповідання» тощо.

Перейдемо до огляду творчості художників, без ілюстрацій яких дитячу книгу важко уявити.

Аналіз дитячої ілюстрації та її розвиток в радянській Україні ми знаходимо у дослідженні О. Авраменко «Українська дитяча книга 1970-1990 років: основні тенденції розвитку ілюстрації». Цікаву підбірку яскравих видань кінця другої половини ХХ століття знаходимо у статті Міри Київської «Ретроспектива: скарби радянського дитліту».

Найбільшим плюсом радянської економіки було те, що коли щось робили, то робили багато. Хоча якість часто була не дуже. Це саме можна сказати і про поліграфію. Винятком могли бути мільйонні тиражі томів вождів та іншого «ідеологічного добра».

Але задоволення попиту – це не тільки сам тираж. Читачеві хочеться різноманіття: детективів, фантастики, пригод, історичних книг, книг про мистецтво тощо [4]. Це саме стосується і книжок для дітей.

На жаль до дитячої літератури ставились, як до другорядної. В УРСР усього кілька видавництв видавали виключно дитячу літературу. Видавництво «Веселка» створене 1930 році (раніше мало назву «Дитвидав»). На початку 60-х років власну систему органічного співвідношення елементів та принципів народного мистецтва з професійною основою виробляє в своїх роботах Г. Якутович. Це яскраво простежується в його ілюстраціях до дитячих книжок М. Білого та В. Грабовецького «Як Довбуш карав панів» (Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1961), «Казка про липку і зажерливу бабу» (Веселка, 1961), М. Пригари «Козак Голота» (Веселка, 1965). В ілюстраціях графіка домінують мотиви тканого та різьбленого, орнаменту, поширеного на Лівобережній Україні в XVII-XVIII століттях [5]. Загалом художній мові Г. Якутовича 60-х років властиві монументальність.

В. Легкобит на відміну від Г. Якутовича, орієнтується на ясність, а інколи й спрощеність мови. В результаті виникають привабливі ілюстрації. У книжці «Женчик, женчик невеличкий» (Веселка, 1971) на перший погляд малюнки ніби дитячі, але в них бачимо ясний ритм кольорів та плям, гостро спостережені характери, вміння узагальнити. Більшість рисунків переростає в орнаменти [5]. Також важливою була робота над казкою «Солом'яний бичок» (побачила світ 1972 року у видавництві «Веселка»). Саме завдяки цим ілюстраціям видання виглядає і сьогодні дуже сучасно. Стилїстика Легкобита дуже оригінальна і трохи нагадує лінійні ілюстрації Матіса. У Легкобита ілюстрації не виглядають окремо від усїєї книги (сторінок та тексту), вони гармонійні в усьому комплексі з книгою як дитячим витвором.

Творчому почерку А. Базилевича властивий майстерний, іноді скупий стилізацією, рисунок та добре продумана композиція. Він прекрасно відчуває книгу, глибоко вживається у відтворювані літературні образи, насичує їх народним гумором. Для збірок фольклорних казок «Калиточка» (Веселка, 1970), «Українські народні казки» (Веселка, 1975), «Цап та баран» (Цап та баран, 1976) художник знаходить виразні типи та пластику героїв, характеризує персонажів несподівано гостро, психологічно й типологічно дуже влучно [5]. Яскравою віхою в творчості Базилевича стала десятилітня робота над великим циклом ілюстрацій до «Енеїди» І. Котляревського (Веселка, 1970), де митець продемонстрував легкість лінії, мінімалізм у кольорі.

Хочеться відмітити ілюстровані Володимиром Голозубовим та видані 1977 року у видавництві «Веселка» казки: «Лисичка та журавель» (1973), «Сорока-білобока» (1970) та «Два півники» (1970). У малюнках художника простежується вплив народного мистецтва: поєднання сюжетних мотивів з орнаментальними, використання кольорів з народній вишиванці або розписній кераміці (гличиках, тарілках, макітрах).

Не менш помітним явищем у культурному житті України стало видання української народної казки «Кирило Кожум'яка» (Веселка, 1983), оформленої та проілюстрованої монументалістом В. Задорожним.

Своєрідне продовження образно-стилістичних принципів, сформованих В. Задорожним у малюнках до «Кирило Кожум'яка», Авраменко бачить в ілюстраціях до «Козака Голоти» (Веселка, 1990), виконаних Ф. Гуменюком [5].

Але найяскравіше вираження національної народної символіки ми знаходимо у творчості Марії Приймаченко.

Значний внесок у створення візуального образу українського фольклору для дітей зробив Ю. Крига. Кращим роботам майстра притаманна глибоко індивідуальна творче осмислення установлених традицій народного мистецтва. Його ілюстрації – візуальне відтворення образів фольклору, переплавлених у форми, доступні й близькі дитячому розумінню. Добре відомі ілюстрації митця до народної казки «Про бідного парубка і царівну» (Веселка, 1969), до казки М. Коцюбинського «Брати-місяці» (Веселка, 1978), «Сімсот солов'ят» (Веселка, 1975) [5].

Книжечка «Реве віл на сто гір» (Веселка, 1988) – яскравий, цікавий і дещо сюрреалістичний збірник українських загадок. Ілюстрації Валентини Мельниченко заслуговують окремого коментаря. Деталізовані та просто таки віртуозні вони одразу ж привертають увагу дитини

(та й не лише її), натякають на відгадку і водночас дозволяють уяві розігратися.

Збірка казок Редьярда Кіплінга «Як і чому» у перекладі Леоніда Солонька з'явилася у 1971 році у видавництві «Веселка», а потім, у 1984 році, була перевидана, але в іншому оформленні та з іншими ілюстраціями. Це видання, головним чином, привертає увагу через вигадливі ілюстрації Сергія Артюшенка та вишуканий лаконічний дизайн, якому можуть позаздрити сучасні видання... [3].

Хочеться відмітити цікаві ілюстрації до творів Т. Шевченка, що були видані наприкінці ХХ століття. Проникливим й оригінальним інтерпретатором поета став О. Івахненко – «Садок вишневий коло хати» (Веселка, 1981). У 1989 році був виданий збірник творів Тараса Шевченка «Мені тринадцятий минало» з романтичними ілюстраціями К. Штанко.

Треба підкреслити, що багато з тих книжок про які згадувалось вище не одноразово перевидавалися. Це не дивно, в першу чергу завдяки ілюстраціям, які виглядають і сьогодні дуже сучасно та актуально. Усім хочеться придбати ці книжки для своїх дітей, але в більш якісному поліграфічному виконанні.

Як влучно зазначила Авраменко «Розвиток ілюстрації дитячої книги в Україні являв собою внутрішньо цілісний процес, пронизаний безпервною динамікою мистецтва, його спадкоємністю й новаторськими рисами. Цей процес позначений багатогранністю індивідуальних підходів та рішень і глибоким розумінням та перетворенням структурних основ спадщини, сміливим синтезом різноманітних традицій у пошуках як індивідуального художнього стилю, так і стилю української книжкової ілюстрації для дітей як національного явища» [5].

Висновки і пропозиції. Можна констатувати, що не дивлячись на утиски з боку цензури, та нав'язування ідеологічної програми, протягом 60-80 років ХХ століття українська книжка для дітей ґрунтувалася на творчому опануванні національних традицій. Тут присутні як професійні якості поетів та художників європейської школи так і народні традиції.

Поети та письменники часто зверталися до вічних цінностей, обходячи норми виховання в соціалістичному таборі. Це були звернення до природи, дружби та іноді чогось дуже маленького, що натякало на любов до своєї рідної України.

Творчість провідних дитячих ілюстраторів демонструє індивідуальні підходи при засвоєнні національних традицій народного мистецтва, пошук виразних і влучних образних трактувань літературних творів та розуміння психології дитини.

Список літератури:

1. Горяева Т. Политическая цензура в СССР 1917-1991. Москва, 2002.
2. Вернигора Н.М. Література для дітей у ХХ столітті: жанрово-тематичний аспект. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1329> (дата звернення: 12.02.2019).
3. Київська Міра. Ретроспектива: скарби радянського дитлігу. URL: <https://bokmal.com.ua/books/skarbi-minulogo/> (дата звернення: 12.02.2019).
4. Іванко Іван. Книговидання в УРСР. Скільки українською і скільки російською. Історична правда 2010 р. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/9/3586/> (дата звернення: 12.02.2019).
5. Украинская детская книга 1970-1990 годов: основные тенденции развития иллюстрации / Диссертация по гуманитарным наукам. URL: <http://cheloveknauka.com/ukrainskaya-detskaya-kniga-1970-1990-godov-osnovnye-tendentsii-razvitiya-illyustratsii#ixzz5aieo4G00> (дата звернення: 12.02.2019).

References:

1. Horyaeva T. Polytycheskaya tsenzura v SSSR 1917-1991. Moskva, 2002.
2. Vernyhora, N.M. Literatura dlya ditey u XX stolitti: zhanrovo-tematychnyy aspekt. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1329> (accessed: 12.02.2019).
3. Kyivska Mira. Retrospektyva: skarby radyans'koho dytlitu. URL: <https://bokmal.com.ua/books/skarbi-minulogo/> (accessed: 12.02.2019).
4. Ivanko Ivan. Knyhovydannya v URSR. Skil'ky ukrayins'koyu i skil'ky rosiys'koyu. Istorychna pravda 2010 r. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/9/3586/> (accessed: 12.02.2019).
5. Ukraynskaya detskaya knyha 1970-1990 hodov: osnovnye tendentsyy razvytyya ylyustratsyy / Dyssertatsyy po humanyarnym naukam URL: <http://cheloveknauka.com/ukrainskaya-detskaya-kniga-1970-1990-godov-osnovnye-tendentsii-razvitiya-illyustratsii#ixzz5aieo4G00> (accessed:12.02.2019).